

СТРАХ ЯК ЕКЗИСТЕНЦІАЛ БУТТЯ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ

У статті розглянуто страх як екзистенціал буття, з'ясовано його місце і значення в житті сучасної людини. Визначено, що страх як екзистенціал буття є невід'ємною частиною єства людини, він визначає межі її соціокультурного існування та вільної самореалізації, міру пізнання глибин психіки та свідомості, усвідомлення культурно-історичного шляху й найсуттєвіше, трансцендентний вимір власних можливостей.

XXI століття суттєво відрізняється від попередніх. Соціальні, економічні, політичні, екологічні та інші зміни набувають глобальних масштабів і змінюють навколишню дійсність. Ці зміни мають також значний вплив на життя людини і є причинами її страхів. Сучасна людина живе в стані щосекундної готовності до змін, не чекаючи від них нічого позитивного: технізація, комп'ютеризація, катастрофи, війни, кризи, беззаконня — все це лякає їх. Досить складним і непередбачуваним є сучасний глобалізований світ, сповнений своїми тривогами і страхами.

Сучасне суспільство внаслідок гнітючого розвитку можливостей виявилось безпорадним перед самим собою. Як це не парадоксально, але на порозі третього тисячоліття виявилось, що людина, озброєна усіма досягненнями науки і техніки, абсолютно безпорадна перед власною психікою. Вона не в змозі керувати своїми думками і страхами. Такі явища як депресія і невротичні зриви все частіше нагадують про себе. Сама людина та її дії, а інколи – бездіяльність стали джерелом окремих страхів. Зокрема, бурхливий розвиток генетики, поява штучних та генетично модифікованих продуктів мають не лише шкідливий вплив, а й зумовлюють виникнення певних тривог та страхів. Навіть природа не в силах витримати втручання людини в її надра і намагається застерегти нас погодно-кліматичними аномаліями та відповідним погіршенням умов життя, що теж стає джерелом страхів.

Проблема тривог і страхів сучасної людини набуває дедалі все більшого значення. Категорія страху є багатограним поняттям. Підтвердженням цієї думки є розгляд страху як емоції, стану, відчуття, почуття, афекту. Наявні дослідження в більшості присвячені аналізу психологічних особливостей феномену. Соціально-філософське осмислення страху є досить фрагментарним, обмеженим. Метою статті є розгляд страху як екзистенціалу буття людини, основними завданнями є з'ясування місця і значення екзистенціалу страху в житті сучасної людини.

Починаючи з античної філософської думки і до середини XIX ст., страх розглядався переважно як певне суб'єктивне відчуття, що не сприяло формуванню його понятійного філософського статусу. Пізніше Г. Гегель, С. К'єркегор, Ф. Ніцше, З. Фрейд трактують страх як філософське поняття, невизначеність якого пояснюється недостатнім рівнем розкриття його онтологічного розмаїття. М. Гайдеггер розглядав страх у межах модусів існування людини, головним із яких є внутрішній модус "ось-буття" людини, де панує онтологічне відчуття екзистенційного страху. У західній філософській традиції до цієї проблеми зверталися також Ж.-П. Сартр, П. Тілліх, К. Ясперс та інші, а в російській філософській думці – М. Бердяєв, О. Лосєв, Л. Шестов. У радянській науці окремі аспекти феномена страху розглядали С. Аверінцев, В. Андрусенко, М. Бахтін, П. Гайденко, а в сучасній науковій думці – Є. Боровой, М. Вітковська, Ю. Гагарін, Л. Газнюк, Є. Головаха, О. Логвінова, В. Лук'янець, Т. Лютий, С. Кухарський, Н. Паніна, А. Романова, М. Савина, О. Туренко, Н. Хамітов та інші дослідники.

Представники екзистенціалізму та психоаналізу відображали кризу сучасної епохи й осмислювати руйнівний початок прихований у самій людині. Саме в їхніх працях страх був пізнаний у своєму основоположному значенні – як екзистенціал буття людини. Учені вважали страх умовою становлення існування. Страх є наслідком породженого внутрішнього конфлікту людини з самою собою і з оточуючим соціальним середовищем. Наявність і характер страхів людини або суспільства виявляє сутнісні характеристики їхнього існування і можливого розвитку. Внаслідок цього, знання про страхи не лише дозволяють впливати на індивіда чи на суспільство, а й чинити подібному впливу ефективну протидію, тобто протидіяти страху.

Важливе місце в екзистенціальній філософії посідає проблема буття людини в умовах соціальних криз. Невпевненість людини в майбутньому, страх перед завтрашнім днем, збитками в бізнесі чи втратою робочого місця зробили страх онтологічною, тобто властивою буттю, характеристикою людини. У зв'язку з цим, привертають до себе увагу спроби західних дослідників проаналізувати конструктивну роль тривоги, страху як ефективного засобу культивування такої необхідної на сьогодні властивості, як відповідальність за свої перетворюючі дії перед сучасною і майбутніми генераціями. Зокрема, Р. Хігінс вважає, що краще раціональний страх, ніж бездумний оптимізм,

повсюдно домінуюча нині безпідставна надія. Відсутність страху і відчуття провини кваліфікуються як одна з найбільших небезпек сучасності, а сам "раціональний страх" – як позитивна сила, біологічна функція, необхідна для виживання.

Вихід із соціальної кризи екзистенціалісти шукають не у зміні суспільних відносин, а в індивідуальному житті. Данський філософ С. К'єркегор фундаментальною характеристикою людського існування вважав страх як засіб, що вириває людину із полону бездумного існування, пробуджує її для справжнього буття. Мислитель виступив проти об'єктивного ідеалізму Гегеля зазначаючи, що людське життя непередбачуване і абсурдне, неповторне і хитке, а людина перебуває у повній ізоляції і страху.

Саме страх дослідники вважають однією з найдавніших емоцій, яка збільшувала можливості людського організму на виживання. Аналізуючи сучасне життя ми можемо, в деяких випадках, говорити саме про виживання, а не повноцінне життя та існування. Страх як екзистенціальне буття є невід'ємною складовою справжнього існування людини. За умов його відсутності, ми можемо говорити лише про її беззмістовне рослинне перебування в дійсності. Підтвердженням цієї думки є дослідження мислителів, які зазначали, що справжнє достойне існування забезпечується такими феноменами, як "страх" (К. Ясперс, М. Гайдеггер), "екзистенційна тривога" (Ж.-П. Сартр), "нудьга" (А. Камю). Тут ми говоримо не про психологічні основи певних негативних емоцій, а саме про екзистенціальне буття як чинники впливу на існування людини. Термін "екзистенціаль" походить від слова "екзистенція", у філософії ХХ ст. його вживають для позначення специфіки людського існування. З цього огляду термін "екзистенціаль" означає те, поза чим немає людини як людини. Зокрема, Л. Газнюк [1] визначає страх як екзистенціальне людське буття, внутрішньо властивий індивіду, з одного боку, як найважливіше орієнтуюче переживання, а з іншого – як переживання своєї іманентної внутрішньої суперечності. Ми пропонуємо таке визначення: *екзистенціальний страх* – це внутрішній трансцендентно-психологічний стан людини, зумовлений реальними або можливими загрозами її біологічному чи соціальному існуванню, що забезпечує самозбереження індивіда, мобілізуючи його організм у ситуаціях невизначеності та непередбачуваності; він виражає певну форму самосвідомості та вказує на можливе порушення реальних зв'язків і відносин внутрішнього світу особистості.

Страх як екзистенціальне буття є невід'ємною частиною ества людини, він визначає межі її соціокультурного існування та вільної самореалізації, міру пізнання глибин власної психіки та свідомості, усвідомлення свого культурно-історичного шляху й найсуттєвіше, трансцендентний вимір своїх можливостей. Крім того, страх визначає масштаб можливої протидії: від легкої стурбованості при незначній протидії і до жаху при його безмірності. Страх властивий також людині як переживання власного можливого безсилля і безпорадності. Адже саме переживання можливого безсилля та безпорадності характеризує інтенсивність почуття страху.

Залежно від характеру загрози, енергетичної інтенсивності та специфіки переживання, страх може рухатись у достатньо широкому діапазоні відтінків і поділятися на: хвилювання, неспокій, побоювання, переляк, тривогу, власне страх і жах (кошмар). Зокрема, З. Фрейд пропонує такий варіант співвідношення переляку, страху і боязні: "Переляк, страх, боязнь неправильно вживаються як синоніми. У їх відношенні до небезпеки їх легко розмежувати. Страх означає певний стан очікування небезпеки і приготування до останньої, якщо вона навіть і невідома; боязнь припускає певний об'єкт, якого бояться; переляк має на увазі стани, що виникають при небезпеці" [2: 386]. Екзистенційні модуси страху були предметом досліджень М. Гайдеггера. На думку мислителя, страх-боязнь може розглядатися у трьох модусах: страх "перед чим", "страхитливість" та "про-що" страх. "Перед чим" страх є "...страшним в його страхитливості, що і вказує на предметність страху; ... "про що" страх – це саме людське Dasein, самість. У страхові ми завжди боїмося за іншого..., це означає, що ми боїмося за своє спів-буття з ним, тобто в кінцевому рахунку знову ж за себе" [3: 140]. Виходячи з цього, ми можемо зазначити, що модуси страху-боязні є джерелом більш вагомого феномену жаху – Angst. Переживаючи той чи інший модус страху, людина не належить собі, вона потрапляє до іншого світу і єдиною метою вважає уникнення небезпеки, що загрожує її існуванню.

Екзистенційний страх людина не може ні вилікувати, ні пережити. Саме такий метафізичний страх здатний погрузити її у непередбачувані стани. Складно уявити людину, яка перебуває в такому стані і радіє життю, спокійно дивиться у майбутнє. Український дослідник Н. Хамітов зазначає: "...кризові стани людини, що призводять до актуалізації особистісного начала. Така актуалізація виявляється в загостренні самосвідомості й переосмисленні сенсу життя..." [4: 131]. Нерідко, саме переосмислення сенсу власного життя, допомагає людині задуматися над її діями та вчинками. А це у свою чергу, сприяє змінам, які могли б допомогти людині якщо не позбутися певних страхів, то хоча б знайти способи їх змінити, зменшити негативний вплив. Говорячи про сучасну людину, про суспільство ми можемо сказати, що вони перебувають у "полоні" страху. Створення ж такого невротичного стану стало технологією сучасної соціально-політичної влади, оскільки наляканими людьми досить легко

можна маніпулювати і взяти контроль над ними. Людина відчуває страх не лише перед загрозою чи небезпекою, її страшить навіть неспроможність нейтралізувати чи відвести їх. У таких випадках ми говоримо, що людина перебуває в ситуації невизначеності. Ці моменти розгубленості та невпевненості спонукають людину задуматися над сенсом свого життя. У науковій думці такі кризові переломні ситуації отримали назву граничних або межових. Поняття граничної ситуації запровадив у філософію К. Ясперс. Граничними ситуаціями можуть бути смерть, страждання, страх, провина, боротьба. Така ситуація ставить людину на межу між буттям і небуттям. Опинившись у граничній ситуації, людина, згідно К. Ясперсу, звільняється від усіх умовностей, що раніше сковували її, зовнішніх норм, загальноприйнятих поглядів, які характеризують сферу "Ман", і таким чином вперше осягає себе як екзистенцію. Граничні ситуації дозволяють людині перейти від "несправжнього" буття до справжнього, вилучають його з полону повсякденної свідомості. Як засвідчує досвід, іноді саме страх і тривога допомагають людині усвідомити суть її існування.

Страх як екзистенціаль буття є важливим чинником справжнього повноцінного життя, а не розумного бездумного існування людини. У таких випадках, екзистенціаль страху має позитивний вплив на існування людини в сучасному середовищі. Тобто, як загроза Небуття страх сприяє усвідомленню людиною дійсного сенсу свого призначення, цінності соціального буття. Оскільки страх смерті є усвідомленням скінченності життя і існування, це спонукає людину діяти і переборювати загрозу Небуття, тобто до повноцінного життя "тут і зараз". Хоча в більшості випадків ми сприймаємо вплив страху як негативний фактор нашого існування, але це не так. Саме страх є поштовхом до повноцінного життя, перетворюючи його з бездумного та беззмістовного існування на сповнене сенсом життя саме "тут і тепер". Навіть П. Гольбах зазначав, що виховання, закон, суспільна думка, приклад, звичка та страх є причинами, які повинні змінювати людей, впливати на їх волю, примушуючи їх діяти для загального блага та нейтралізувати бажання, які можуть завдати шкоди суспільству [5]. Хоча мислитель також зауважував на тому, що відчуття майбутньої насолоди і страх майбутніх тортур, лише завадили людям думати про, те щоб стати щасливими тут на землі. Але все ж таки саме страх не придушує, а навпаки – активізує.

У ході аналізу історичного розвитку та значення страху в житті людини, можемо зазначити, що в епоху античності актуальним був "онтичний страх" перед долею і смертю, для середньовіччя – "моральний страх" перед провинною і прокляттям. Спостерігаючи за життям сучасного суспільства можемо зазначити, що для нього досить актуальним є страх пустоти і беззмістовності життя та страх майбутнього. Людина в сучасному глобалізованому суспільстві позасвідомо стала заручником власного життя. Страх є тією динамічною силою, що примушує людину до самореалізації в рамках конкурентного суспільства. Саме тому в сучасному глобалізованому суспільстві під маскою "один для одного" нерідко люди діють "один проти одного". Боротьба всіх проти всіх і втрата традиційних цінностей призводить до появи екзистенціального страху. Екзистенціальний страх — це страх перебування на межі небуття, принципової негарантованості і ціннісного безглуздя існування. Це страх людини-одинака, що біжить від співтовариства, і, водночас, відчуває стрес від відсутності безпечного простору у вигляді усталених конвенцій і норм. В умовах сучасної антропологічної кризи страх репрезентується як результат онтологічної і соціокультурної самотності людини, що втратила відчуття безпеки і поринула в нестримне суперництво, яке є безглуздим і небезпечним.

Сучасна людина опинилася в полоні власних тривог і страхів. Життя постійно ставить її на межі відомого і невідомого, таємничого і непередбачуваного. Перебуваючи в такому стані вона постійно відчуває страх, а точніше екзистенціаль страху вливає на її життя та існування. Це може бути страх перед собою, страх перед невизначеністю, страх майбутнього, страх старості і крайній прояв – страх смерті. Але, як показує досвід, людина попри всі відчуття страху постійно бореться з ним. Вона намагається перемогти думки про невідоме майбутнє та усвідомлення власної скінченності і жити повноцінним життям.

Соціально-політична нестабільність, постійне зниження рівня життя, збільшення кількості катастроф, стихійних лих і природних катаклізмів тримають сучасну людину в постійному страху і тривозі. Тривога перед невідомим і непередбачуваним майбутнім глибоко вкорінена в людське мислення. Людей може жахати минуле і не задовольняти сьогодення. Але дійсний страх людина здатна відчувати насамперед тоді, коли думає про те, що чекає її в майбутньому. Здавалося б, на порозі XXI століття людина вже не повинна боятися майбутнього. Використовуючи інформаційні технології люди навчилися прогнозувати своє життя на десятки років вперед. Однак, незважаючи на все це, сучасна людина не відчуває себе більш захищеною. А коли страх стає постійною характеристикою свідомості, ми можемо говорити про формування катастрофічної свідомості.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що соціокультурні, економічні, політичні, техногенні процеси сучасного життя та соціальні явища бідності, безробіття, хвороб, сирітства тощо, породжуючи в людини почуття незадоволеності, покинутості, відчуження та невпевненості, продукують переживання страху і тим самим актуалізують дослідження страху як екзистенціалу

буття. Актуальними також стають питання про нову систему моральних цінностей сучасного людства. Вектор страхів сучасної людини зміщується: зі страху, зверненого на зовнішній світ – страх перед природними катаклізмами, світовим тероризмом, на страх внутрішньо український – перед владою, перед загальною незахищеністю: економічною, правовою, соціальною, навіть, перед самим собою (неповага з боку сім'ї, відсутність самоповаги). Втім, можливо, для виходу з сучасної кризи не потрібно шукати абсолютно нової моралі, нових цінностей, а доцільно відродити такі вічні цінності як благорозумність, справедливість, стійкість і помірність. Звернення до екзистенціалу страху в умовах сучасної антропологічної кризи пов'язане з формуванням особливої "картини світу" як частини того образу світу, що породжується відчуженням від звичних усталених цінностей і норм. Страх тлумачиться як результат онтологічної і соціокультурної самотності людини.

Отже, страх є не тільки психологічною, але й соціально-філософським проблемою, яку не можна оцінити однозначно та беззаперечно, позаяк його обсяг та зміст надзвичайно різнопланові. Саме тому проблема екзистенціалу страху потребує подальшого розгляду і нових обґрунтувань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Газнюк Л. М. Філософські етюди екзистенціально-соматичного буття. [Монографія] / Лідія Михайлівна Газнюк – Київ: Вид. ПАРАПАН, 2006. – 368 с.
2. Фрейд З. Психология бессознательного / З. Фрейд [пер. с нем.], – М.: Просвещение, 1990. – 448 с.
3. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер – М.: Ad Marginem, 1997. – 452 с.
4. Хамітов Н. Гранична ситуація // Філософський енциклопедичний словник – К.: Абрис, 2002. – С. 131.
5. Гольбах Поль Анри. Письма к Евгении или Предупреждение против предрассудков. 2004, – [Електронний ресурс] Библиотека учебной и научной литературы Русский Гуманитарный Интернет Университет. – Режим доступа: http://www.i-u.ru/biblio/archive/golbah_pisma/00.aspx

Матеріал надійшов до редакції 19.05. 2010 р.

Горохова Л. В. Страх как экзистенциал бытия современного человека.

В статье рассмотрен страх как экзистенциал бытия, выяснено его место и значение в жизни современного человека. Определено, что страх как экзистенциал бытия выступает неотъемлемой частью естества человека, он определяет границы его социокультурного существования и свободной самореализации, меру познания глубин психики и сознания, осознание культурно-исторического пути и главное, трансцендентное измерение собственных возможностей.

Horohova L. V. Fear as Being Existential of Modern Man.

In the article fear is considered as being existential, its place and value are found out in life of a modern man. It is certain that fear as being existential comes forward as inalienable part of man's nature, he determines the borders of his socio-cultural existence and free self-realization, measure of cognition of depths of psyche and consciousness, realization of cultural and historical way and main, transcendent measuring of own possibilities.